

Я. ВЕРАШЧАГІН, В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

ПАРЭМІІ-ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЧАЛАВЕКА

У артыкуле прадстаўлены аналіз парэмій беларускай мовы, што характарызуюць шэраг рыс характару, паводзін беларуса, сярод якіх у беларускай парэміялогіі вызначаюцца працавітасць і ў большасці адмоўныя, сярод якіх гультайства, сквапнасць, фанабэрлівасць, хітрасць.

Парэміі, ці прыказкі, як устойлівыя адзінкі кожнай мовы валодаюць каласальным лінгвакультурным патэнцыялам. У іх адлюстроўваецца вобразнае мысленне народа, зафіксаваны правілы і законы жыцця, гістарычны і культурны вопыт, адлюстраваны шматлікія рэаліі, асобы, падзеі, што характэрны пэўнаму часу, пэўнай тэрыторыі і інш. Асаблівая роля гэтых, як і многіх іншых адзінак такога тыпу, у захаванні і трансляцыі культурных каштоўнасцей народа. І гэта не выпадкова. Як слушна заўважыў Э. Б. Тайлар, прыказкі захаваліся да нашых дзён дзякуючы таму, што “яны не пазбаўлены значэння самі па сабе, таму, што іх дасціпнасць часта такая ж свежая і мудрасць іх не менш актуальная, як і ў старадаўнасці” [1, с. 76–77]. І зразумела, што гэтыя адзінкі прыцягваюць увагу як для азнаямлення, выкарыстання ў маўленчай дзейнасці чалавека-носьбіта беларускай мовы, так і з боку вывучэння іх зместу як своеасаблівых правіл і норм жыцця нашага народа, яго культурна-гістарычнага вопыту.

Аб’ектам вывучэння ў межах артыкула абраны прыказкі, якія

вызначаюцца этнакультурнай спецыфікай, характарызуюць чалавека як асобу з уласцівымі ёй рысамі характару, асаблівасцямі, а крыніцай матэрыялу паслужыў “Слоўнік беларускіх прыказак” І. Я. Лепшава і М. А. Якалцэвіч [2].

Адну з самых колькасных груп прыказкавага багацця беларускай мовы складаюць прыказкі аб працы. Гэта і неабходнасць гаспадарчых пабудоў (Гаспадар пачынае будавацца з гумна), і адзнака добрай працы (Пракос весці – не вуліцу месці), і роля працы ў жыцці чалавека (Праца з болота робіць золата; Праца і рукі – моцныя зарукі; Працу палюбіш – чалавекам станеш), і характарыстыка розных відаў працы (У музыкі хлеб невялікі, а спявакі маюць ніякі; Хто добры пастух, той і гаспадар добры) і інш.

Беларусы прыкмецілі, што нежаданне гаспадара працаваць якраз і прыводзіць да беднасці, адсутнасці ў сялянскай сям’і дастатку, бяды: Калі не намалоціш, дык і не накалоціш; Калі ў гумне не малоціцца, то ў хаце калоціцца; Хочаш есці калачы, дык не сядзі на пячы; Ад ляноты чакай бядоты. Адзначым, што структурна прыказкі адпавядаюць сказу з цэласным сэнсам, як правіла, з супастаўленнем, што асабліва выразна выяўляецца і ў складзе складаназалежнага сказа.

Высока цанілі ролю добрай гаспадыні: Не тая гаспадыня, што збярэ гаспадарку, а тая, што ўдзержыць. Пра жанчын, якія не паспявалі своечасова рабіць неабходную працу па гаспадарцы, казалі так: Людскія жонкі кросны ткуць, а мая Тэкля лён трэпле.

У беларускім парэміялагічным фондзе зафіксавана шмат трапных народных выказаў з сэнсаўтваральным кампанентам-

назоўнікам гультай, гультайства: Гультаяю – хлеб на кію. Дзе гультай арэ ды скародзіць, там пустазелле добра родзіць; Гультай за работу, а мазоль за руку; Гультай і лейцамі рукі змуляе; Гультаяю ды няўмеку ўсё часу не хапае і інш. Як у мінулыя часы, так і сёння, каб жыць у дастатку, селяніну трэба шмат працаваць. Гэта пацвярджае наступная прыказка: Каб гультай рабіў, дык бы і дома хлеб быў. Прадстаўнікі беларускага этнасу ў сваёй большасці негатыўна адносяцца да гультая і гультайства як праяўлення нядбальства, якое заўсёды лічылася заганай чалавека: Гультайства горш за хваробу; Гультайства губіць хазяйства; Да работы не мае ахвоты, ляжыць на печы, выграе плечы і інш.

Асобную групу складаюць прыказкі, у структуры якіх маюцца

лексемы лянота, лянiвы, лень: Ад ляноты чакай бядоты; Гультайства і лянота – два сябры, адзiн без аднаго жыць не могуць; У лянiвага страху цячэ і печ не пячэ; Лянiвы горшы за бязрукага; Лянiваму ўранку росна, у поўдзень млосна,

а ўвечары камары кусаюць; У лені баляць калені; Лень жуе чалавека, як іржа жалеза; Хвароба – мігрэнь: жраць ахвота, а працаваць лень. Лянота як адмоўная характарыстыка чалавека выяўляецца праз жаданне шмат спаць, пастаянную санлівасць, непаваротлівасць чалавека. Нездарма ў парэміялогіі лянівы і санлівы аб'яднаны: Лянівы і санлівы два браткі; Адзін і пры месяцы робіць, а другі і пры сонцы спіць.

Беларусы заўважылі, што залішні сон – гэта марна патрачаны час, якога і так не хапае селяніну, бо праца на зямлі патрабуе поўнай

аддачы сіл на працягу ўсяго светлага дня. Таму невыпадкова, што ў прыказках асноўную сэнсавую нагрузку выконваюць словы спаць, драмаць, санлівы, сон: І ў працы дрэмле, і на вечарынцы спіць; Ён з курамі спаць ідзе; Як ляжа спаць, дык забудзецца ўстаць; Санлівага не дабудзішся, лянівага не дашлешся; За сном і спачыць няма калі; За сном і свету не бачыць; Кладзецца спаць з курамі, а ўстае са свіннямі; Сон на заўтра адлажы, а работу сёння зрабі.

У народным успрыманні беларусаў свята выступае як элемент рэлігійнай абраднасці. У святочныя дні забаранялася працаваць на зямлі, выконваць справы па гаспадарцы. Гэтым часта і карысталіся гультаяватыя людзі, каб апраўдаць сваё нежаданне працаваць: “Часцей бы святы”, – кажа гультаяваты. Апрача таго, лянівыя і неахвочыя да працы людзі часта прыкідваюцца хворымі, нямоглымі, скардзяцца на сваё здароўе, каб такім чынам не толькі апраўдаць уласную бяздзейнасць і лайдацтва, але і выклікаць шкадаванне да сябе з боку іншых: Хварэе, хварэе, а прыйдзе нядзеля – няма каго хаваць; Хвароба – мігрэнь: есці ахвота, а работаць лень; Наш Васіль

на работу не сіл, а як клёцкі ў малаку – за чатырох павалаку!; На яду мастак, а на працу сям-так і інш.

У прыказках, якія абазначаюць схільнасць чалавека да бяздзейнасці, абраны сітуацыі, якія паказваюць на стэрэатыпную “непрацоўную” позу: іх культурная інтэрпрэтацыя ажыццяўляецца праз суадносіны з адной са стэрэатыпных усталёвак “практычнай філасофіі” народа, паводле якой, Пад ляжачы камень вада не цячэ.

Беларусы неадназначна ацэньваюць такую рысу характару, як хітрасць. Вядома, што ў беларускіх народных казках прасты мужык выкарыстоўвае

гэтую рысу характару ў барацьбе са злом. Народ усхваляе тасам сваіх герояў, якія хітрасцю, кемлівасцю і спрытнасцю перамагаюць дужэйшага па сіле ворага. І гэта выяўляе станоўчую канатацыю хітрасці, як розуму, дасціпнасці ці такой рысы чалавечага характару, якая праяўляецца ва ўчынках і паводзінах. Аднак калі вызначаецца жаданне аднаго чалавека падмануць другога, то гэта ацэньваецца негатыўна. Так, беларусы на працягу многіх стагоддзяў жылі вельмі бедна, але ў сваёй большасці заўсёды вызначаліся жаданнем і ўменнем падзяліцца апошнім і дапамагчы таму, хто адчувае ў гэтым патрэбу. Менавіта таму такая рыса характару чалавека, як сквапнасць і хітрасць, заўсёды асуджалася ў народзе. Прычым, у народнай свядомасці дакладна размяжоўваюцца паняцці сквапнасці і беражлівасці. Галоўнымі структурнымі кампанентамі прыказак, якія семантызуюць сквапнасць, выступаюць лексемы скупы, скнара з адмоўнай ацэнкай. Так, у народзе заўважылі, што скнара гатовы пасварыцца нават за самую дробязную рэч: Скнарыца і за трэску пасварыцца; І за лучыну шукае прычыну; І за шчэпку знойдзе прычэпку. Апорныя назоўніковыя кампаненты трэска, лучына, шчэпка сімвалізуюць дробязнасць чалавека. Разам з тым, у некаторых прыказках сцвярджаецца думка пра тое, што сквапнасць перашкаджае чалавеку стаць шчаслівым, прыносячы звычайна толькі непрыемнасці: Скупому – вечная згуба.

Беларусы рэзка і негатыўна крытыкуюць скупасць, вызначаюць

яе як рысу характару, з якой нельга змірыцца, а таму праводзіцца паралель паміж сквапным і ліхім, нядобрым, злым чалавекам: У скупога і ліхога заўсёды па абедзе. Даводзяцца шматвяковыя назіранні народа, што сквапны чалавек, як правіла, ніколі не становіцца багатым, бо такім людзям звычайна ўласціва неапраўданая ашчаднасць, эканомнасць, у выніку чаго даводзіцца плаціць двойчы: Скупому два разы ліха; Скупы два разы траціць; Скупы хлеба не паесць. Асобныя трапныя народныя выслоўі, маючы выразны іранічны характар, даволі ярка характарызуюць прагнасць

і хцівасць сквапнага чалавека: Такі скнара, што за капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць.

У парэміялагічным фондзе беларускай мовы зафіксаваны прыказкі, якія вызначаюць суадносіны духоўнага і матэрыяльнага пачаткаў у жыцці беларусаў. Варта адзначыць, што ў нашых продкаў духоўны пачатак пераважаў над матэрыяльным: духоўнае заўсёды цанілася значна вышэй, а

таму вельмі сур'ёзна і патрабавальна адносіліся беларусы да маральных прынцыпаў. У сувязі з гэтым даволі выразна выяўляюцца негатыўныя адносіны да чалавека, які матэрыяльны дабрабыт ставіць вышэй за духоўныя каштоўнасці, што і выражаецца, напрыклад, праз назоўнікі-назвы грашовых адзінак: Скупому рубель даражэйшы за душу. Беларусы прыкмецілі, што хцівага і прагнага да нажывы чалавека перавыхаваць нельга, а любая “шчодрасць” з яго боку тлумачыцца жаданнем павялічыць свой матэрыяльны дабрабыт: Адною рукою дае, а дзвюма адбірае. Структурны кампанент рука ў кантэксце прыведзенай прыказкі сімвалізуе сродак набыцця матэрыяльнага дабрабыту і нясе ў сабе адмоўную канатацыю: Возьме хоць бы і сучку, абы рубель у ручку; Да яго не ідзі з голымі рукамі; У чужых руках заўсёды большы кавалак.

Сярод трапных народных выслоўяў часта ўжываюцца тыя, апорным кампанентам у якіх выступае назоўнік вочы, якія параўноўваюцца з іншымі органамі ці часткай цела чалавека: Большыя вочы, як горла; Трыбух кажа “годзе”, а вочы – “яшчэ” і інш. Прыказкі сцвярджаюць, што сквапны чалавек вачамі гатовы захапіць усё, нават тое, што ўжо не можа спажыць. Вядома, што ў працэсе спажывання ежы найперш удзельнічаюць такія органы стрававальнай сістэмы, як рот і горла, якія таксама сімвалізуюць чалавечую сквапнасць, хцівага, ненажэрнага чалавека: Вялікая лыжка рот раздзірае; Вялікі кусок дзярэ раток; Горла шырокае, ды кішка тонкая; Горла як прорва, праглыне, што ў рот пападзе; Ласы на чужыя каўбасы; На чужое мяса як сабака ласы; На чужы каравай рот не разявай; Не лянуецца чужога абед пачакаць.

Адзначаюцца прыказкі, у якіх рэпрэзентацыя сквапнасці і прагнасці як адмоўных псіхалагічных характарыстык чалавека адбываецца дзякуючы дзеяслоўным формам з’есці, наесціся, даесці, пераесці, усечанай формы дзеяслова гам: Гадка з’есці, шкада кінуць; Каб мог, то зямлю з’еў бы; Не так шкода што з’еў, як таго, што застанецца; Наеўся поп круп, ды жарствы захацеў; Не шкадуй, што не даеў, шкадуй пераеўшы; І сам не гам, і другому не дам. Наяўнасць вялікай колькасці трапных народных выразаў з названымі структурнымі кампанентамі тлумачыцца, відавочна, асаблівасцямі

сацыяльна-бытавых умоў існавання беларусаў у мінулыя часы: адным з асноўных штодзённых пытанняў на працягу стагоддзяў для нашых продкаў было тое, як пракарміць сям'ю.

Адзначым, што прадуктыўна выкарыстоўваецца ў прыказках лексема чужы, калі ідзе размова аб паводзінах людзей, што прывыклі спадзявацца на чужое дабро ці вынік чужой працы: Чужое ўсё смачней; Чужымі рукамі жар заграбаць лёгка (добра) і інш. Беларус выразна ўсведамляе, што спадзявацца на плён працы іншых рызыкаўна, і гэта даводзяць прыказкі: Чужая яечня не вечна; Чужы кажух цела не грэе; Чужое дабро не грэе, а таму больш надзейна мець сваё, асабістае. Асобныя прыказкі даводзяць, што беларусы да сквапных людзей адносяцца не толькі рэзка адмоўна, а з пэўнай доляй іроніі і нават шкадавання: Рад бы госцю – хлеба шкода; Шэсць аўчын купіўшы на кажух – памарозіў вушы: сёмай пашкадаваў на каўнер.

Цікавасць выклікаюць прыказкі аб такой рысе характару

чалавека, як фанабэрлівасць, якая выклікае негатыўныя адносіны. І аб'ектам насмешак, адмоўнага стаўлення ў прыказках, якія характарызуюць фанабэрлівага чалавека, выступае фарсун або франт: Фарсун, што і крукам носа не дастаць; Фарсуна не адразу пазнаеш; Франт: боты ў рант, галава кручком, нос стручком; Франт наш шляхціц: адну штаніну ў халяву ўлажыў, другую выпусціў ды любуецца; Франт – салам боты вымазаў і скуру з'еў. Прыведзеныя прыказкі ўжываюцца з доляй жарту і насмешкі над такімі людзьмі, што выяўляе ўменне беларусаў з пачуццём гумару адносіцца да тых рыс характару, якія ў працэсе ўзаемаадносін не прыносяць шкоды іншым людзям.

Беларусы дакладна вызначылі адметнасць у паводзінах і стылі

жыцця людзей, якім уласціва фанабэрыстасць, ганарыстасць. Як правіла, такія людзі не вызначаюцца ні матэрыяльным дабрабытам, ні вялікім розумам, а фанабэрыстасць – гэта іх спосаб самавыражэння і самасцвярджэння, які заснаваны, хутчэй, на ўяўным матэрыяльным дабрабыце, чым на рэальным: Багатага і хваслівага не адрозніш; Аржаная каша сама сябе хваліць; Будзько набудзецца, а хвалько нахваліцца. Прычым, як паказваюць парэміялагічныя адзінкі адзначанай семантычнай катэгорыі, фанабэрысты чалавек сам стварае, прыдумвае “свой свет”, якога ў сапраўднасці не існуе.

У якасці складніка прыказак пра фанабэрыстасць, хвальбу чалавека задзейнічана лексема свіння (Ваша блagarоддзе! Свінні ў агародзе; Вось

табе і я – войтава свіння) як сведчанне неадпаведнасці духоўнай культуры і паводзін чалавека сацыяльнаму

становішчу, якое ён займае; качка ў супрацьпастаўленні з лебедзем (Колькі качка не мудрыся, а лебедзем не будзеш), дзе даводзіцца народная мудрасць пра тое, што кожны чалавек павінен паводзіць сябе ў адпаведнасці са сваімі здольнасцямі, магчымасцямі і сацыяльным статусам.

У прыказках, як і ўвогуле ў вуснай народнай творчасці беларусаў, адным з асноўных з’яўляецца матыў сацыяльнай няроўнасці людзей і адпаведна выяўленне негатыўных адносін да тых, хто лічыць сябе прадстаўнікамі вышэйшага саслоўя і з пагардай адносіцца да простага чалавека. У структуры парэмій гэта рэалізуецца праз апорныя лексемы-рэпрэзентанты пан, князь з адмоўнай канатацыяй: З гразі ды ў князі; І мы з панамі суседзі; Відаць пана па халявах. Нацыянальна-культурная семантыка апошняй прыказкі, якая семантызуе фанабэрлівага чалавека, што імкнецца набыць знешні выгляд і звычкі, уласцівыя пану, як адзначае С. Ф. Іванова, тлумачыцца тым, што ў старажытныя часы, калі Беларусь уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай (XIV–XVIII стст.), польскія паны абувалі каляровыя саф’янавыя боты, якія пасля даношвалі слугі, прышыўшы да каляровых халяў чорныя кавалкі з грубай скуры, і гэтым самым вылучаліся сярод іншых [10, с. 51].

Фанабэрыстасць, як і іншыя адмоўныя характарыстыкі чалавека,

у структуры многіх прыказак семантызуецца шляхам выкарыстання прыёму супрацьпастаўлення: Есць салому, а хвост дугой трымае. Вобразная аснова падобных народных выразаў ствараецца дзякуючы “ўвядзенню” ў структуру прыказак назваў адзення, абутку, раслін і інш: Каўнер шырокі, а пяты голыя; На назе бот рыпіць, а ў гаршку трасца кіпіць; Адна нага ў боце, а другая ў лапці.

Заўважаецца ў прыказках і адмоўна ацэньваецца такая якасць чалавека, як самахвальства або жаданне нешта перабольшыць, “накруціць” сітуацыю прыдуманымі фактамі: Адна сарочка на мне, а другая ў кубле на дне; Адным стрэлам сем качак забіў; Багаты Цімошка: сабака ды кошка; За грош вантробы, за паўгроша піва – будзе на ўсю вёску дзіва; На грош упіўся, а на тры прытварыўся; На тры капейкі піва, а шуму на ўсю вёску; Не столькі піва, колькі дзіва. Як відаць, у асобных прыказках адзначаюцца найменні дробных грашовых адзінак для больш выразнай характарыстыкі, паколькі

фанабэрыстым людзям уласціва імкненне з “рэальнага меншага” зрабіць “уяўнае большае”.

Такім чынам, у большасці выяўленых парэмій-характарыстык

чалавека, якія склаліся ў далёкім мінулым, даецца характарыстыка найбольш адмоўных якасцей, уласцівасцей чалавека, што датычылі

ў большасці селяніна з яго працай на зямлі, але якія і сёння актуальныя. І такімі адмоўнымі рысамі ў змесце прыказак з нацыянальна-культурным кампанентам значэння выступаюць гультайства, сквапнасць, хітрасць, фанабэрлівасць. Асаблівасцю прыказак-рэпрэзэнтантаў названых рыс характару, уласцівасцей чалавека, з’яўляецца тое, што ў іх часта станоўчае сцвярджаецца праз высмейванне адмоўнага, негатыўнага, што яны часта пабудаваны на супрацьпастаўленні, паводле архетыпічнага супрацьпастаўлення “добра – дрэнна”, “доўга – коратка”, “цяпло – холад” і інш., дзякуючы падбору кампанентаў, іх структурызацыі і даведзенай інфармацыі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Тайлер, Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор; пер. с англ. – М.: Изд-во политической литературы, 1989. – 573 с.
- 2 Лепешаў, І. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск: “Бел. асац. “Конкурс”, 2006. – 544 с.
- 3 Іванова, С. Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў. – Мінск: Беларускі Фонд Сораса, 1997. – 264 с.

The article has an analysis of the problems of the Belarusian language, which characterizes the shrag lynx character, the flood of Belarus, the syarod of the Belarusian language, meaning the protagonist and the great admiralty/